

હેમચન્દ્રાચાર્ય માટે પ્રવર્તેલી શ્રમળાઓ અને તેનું નિરસન

- વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય વિષે ઘણું ઘણું લખાયું છે. સમયના વિવિધ તબક્કે લખાયું છે, તેમ વિવિધ ભાષામાં પણ લખાયું છે. એ એક એવું વ્યક્તિત્વ છે કે જેમના વિષે સતત કાંઈ ને કાંઈ જાણવાનું ગમે. અને જેમ જેમ એમના જીવનનાં પાનાં ઉથલાવતાં રહીએ, એમના સમયના ઇતિહાસને ફેરવતાં રહીએ, એમણે રચેલા ગ્રંથોને તેમજ તે ઉપર નિર્માણેલા સાહિત્યને અવલોકતાં રહીએ, તેમ તેમ કાંઈક નવું જ જ્ઞાતવ્ય પ્રાપ્ત થતું રહે છે. ફલતઃ તેમના પ્રત્યેનું આકર્ષણ, ઘટવાને બદલે, વધતું જ રહે છે.

તેમના જીવનની વાતો લગભગ જાણીતી છે, એટલે તે વિષે અહીં કાંઈ લખવાનું નથી. પરંતુ તેમના વિષે કેટલીક ભ્રાન્તિઓ તેમજ ભ્રાન્તિજનક વાતો થતી આવી છે, તે અંગે વિચારણા કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

ઘણીવાર એવો અનુભવ થાય છે કે ઇતિહાસ, મહાન વ્યક્તિઓને અન્યાય કરતો હોય છે. આ વિધાનને હેમચન્દ્રાચાર્યના સન્દર્ભમાં તપાસીએ તો, તેમણે તેમના જીવનકાલ દરમિયાન શૈવો અને બ્રાહ્મણો વગેરે, જૈનોને નાસ્તિક માનનારાઓ સાથે, ઓછો સંઘર્ષ નથી કરવો પડ્યો. અકબર-બીરબલની કથાઓમાં જેમ બીરબલને અન્યોની અદેખાઈના ભોગ બનવું પડતું, પણ તે પોતાની ચતુરાઈથી માર્ગ કાઢીને સૌને ભોંટા પાડતો, લગભગ તેવી જ સ્થિતિ, પણ તે કાલ્પનિક નહિ, પરંતુ વાસ્તવિક, હેમચન્દ્રાચાર્યની જોવા મળે છે. પોતાની પ્રચન્ડ બૌદ્ધિક ક્ષમતા, સત્ત્વ અને વીતરાગી નિઃસ્પૃહતાથી છલકાતી ઉદારતાને બઢે તેઓ દરેક પ્રસંગે પોતાની સર્વોપરિતા સ્થાપી શકતા અને તેથી બીજા-ઈર્ષ્યાલુ જનોએ ચાટ પડવું પડતું, એ અલગ વાત; પરંતુ તેમણે સતત સંઘર્ષરત તો રહેવું જ પડતું, એમ તેમના જીવન-પ્રસંગો જોતાં જાણી શકાય છે.

અને આ સ્થિતિ ફક્ત તેમની વિદ્યમાનતામાં જ સર્જાતી એવું નથી. તેમના મૃત્યુ બાદ પણ તેમને અન્યાય કરે તેવી અનેક ઘટનાઓ બની છે. અહીં એવી

घटनाओंनुं अवलोकन करवुं छे. अलबत्त, आ अवलोकननी पाछळ कोइनुं खण्डन करवानी के विरोध-विवाद सर्जवानी दृष्टि नथी; मात्र इतिहासबोधनी ज दृष्टि छे.

(१)

हेमखाड

हेमचन्द्राचार्यनो देहान्त पाटणमां सं. १२२९ मां थयो हतो. तेमना देहनो जे स्थळे अन्तिम संस्कार थयो, ते स्थाने चितानी भस्म वडे राजा कुमारपाले तिलक कर्युं, ते जोइने हजारो लोकोए तेनुं अनुकरण करतां त्यां खाडो पडी गयो, जे 'हेमखडु' - हेमखाडना नामे प्रख्यात थयो. (प्रबन्धचिन्तामणि, सिंधी ग्रन्थमाला, पृ. ९५)

आजे पण पाटणमां ए स्थाने त्यांनी जनता हेमखाडना नामे ज ओळखे छे. दुर्भाग्ये कहो के इतिहासना प्रबल परिवर्तनने लीधे कहो, मूलतः जैन धर्मनुं अने जैनोना अधिकार हेठळनुं ए स्थान आजे मुस्लिमोना कबजामां छे. तेमना कबजाने पण सैकाओ थया होय तो ना नहि. आजे त्यां तेमनी दरगाहो-कबरो-मस्जिद वगैरे प्रकारनां स्थानो जोवा मळे छे.

थोडां वर्षो अगाऊ पाटणना एक पत्रकारे पोताना समाचारपत्रमां आ स्थान विषे ऊहापोह जगाडवानो प्रयास करेलो, परन्तु कट्टर कोमवादी परिवर्तणे तेने तत्काळ अटकावी दईने ते पत्रना ते अंकोनी तमाम नकलोना विनाश करेलो, अने ते पत्रकारने चूप करी देवामां आवेलो.

आ आखी वात मने स्व. कविवर मकरन्द दवेए कहेली. ते वृत्तपत्रनी नकल पण वंचावेली. अने पछी भारे हैये मने कहेलुं के "मुनि ! कोई रीते हेमचन्द्राचार्य जेवी विभूतिनी आ भूमि आ लोको पासेथी पाछी मेळवो, अने त्यां कांइ साधनास्थान करावो. ए भूमि निःशङ्क ऊर्जामय भूमि छे."

आ एमनुं अरण्यरुदन हतुं एम ए ने हुं बन्ने जाणता हता. छातां एक उच्चकक्षाना साधक अने कवि-साहित्यकार, दर्दभर्या सादे आवी वात करे त्यारे ते अपील कर्या विना केम रहे ? वधुमां, तेमणे मने एक पुस्तक पण

आप्युं, जेमां आचार्य विषे आपणी लागणी दूभाय तेवुं लखाण थयुं छे. ए लखाण अहीं अक्षरशः टांकवुं छे.

पुस्तकनी विगत : “हज़रत मखदूम हिसामुद्दीन मुल्तानी र.अ. व दुनिया दीनकी रोशनीमें”. - शुजाउद्दीन फारूकी, महम्मदी वाडा, पाटण. (प्रकाशन वर्ष के लेखक - सम्पादकनां नाम इत्यादि विगत अलभ्य छे.) ८९ पृष्ठनुं पुस्तक छे. टाइटल ३ पर ‘अहकर, शुजाउद्दीन फारूकीं एम छापेलुं छे. आ पुस्तक खास करीने मुस्लिम संत ‘मखदूम शाह’ने केन्द्रमां राखीने बनेलुं छे. तेमनी दरगाह/रोजानी तसवीरो पण अंदर छे. आमां ते सन्तना चमत्कारोनी वात करतां हेमचन्द्राचार्य विषे जे लखाणो छे ते अहीं उद्धृत करवामां आवे छे :

“और कहा जाता है के, ह. हिसामुद्दीन (क.सि.) की खानकाह (मस्जिद) के करीब एक पोशाल-जैनोंका अपासर-था । उसमे हेमचन्द्राचार्य नामका एक बडा जती - जैन साधु रहता था । उस जती के चारसो चले थे । वो चले हररोझ खोराक मांगने जाया करते थे ।

एक रोज़ उसके चले अपनी झोलीमें जिलेबी भर कर लाये । मस्जिद की दीवार के नीचे खडे रहकर झोली खोल कर देखा के झोलीमें कइ तरहकी मिठाइयां हैं । इत्तिफाकन ह. जमालुद्दीन (क.सि.)ने मस्जिद के पेशाबखानेमें इस्तिजा करके ढेला पेशाबखानेकी दिवाल पर रक्खा था । दीवाल के नीचे वो चले झोली खोल कर खडे थे, तो वो ढेला पवन की वजह गिर कर उस झोलीमें गिरा । सब चेलोंने झोलीको दूर फेंक दी और चिखते हुए अपने गुरुजी के पास गए ।

गुरुजीने उन चेलों को हुकम दिया के, इन लोगों को बांध कर ले आओ । कुछ चले आए ओर मस्जिद के दरवाजे पर खडे रहे । वो हयरत ओर वेहशतमें पड गए । ओर बोलने की बात करने की भी ताकत न रही ।

दोबारा और दुसरे चले आए । वो भी इस तरह खडे रहे गये । जती हेमचन्द्राचार्यने गुस्से होकर बहोत चले को वहां भेजा । वो सब भी मुहतय्यर हो कर रह गये । बोलने ओर बात करने की भी ताकत न रही ।

आखिर हेमचन्द्राचार्य खुद एक पथ्थर की बनी हुई चोकी, जिसको कठेहरा लगा हुआ था, और कठेहरेमें हीरे वगेरा जवाहर लगे हुए थे, इस चौकी पर बैठकर अध्धर हवामें उड कर आया । हझरतकी हुझुरमें आ कर कहने लगा- ‘अय झिन्दह, यहांसे चले जाओ’ । ह.जमालुद्दीन (क.सि.)ने चाहा कि एक तमाचा-चमाट उस मुझीको लगा दें । लेकीन यकायक वो जती चोकी पर बैठे उपर आसमान की तरफ उडा । जती के सब चेले बहोत खुश हुए, ओर खुशीमें तालीया बजा कर केहने लगे, हमारा गुरु तो गया, कहांसे तमाचा मारोगे ?।

हझरत जो बैठे हुए थे, अपने दोनों जुते पकड कर उपर पेंके, वो चोकी जती के साथ उलट गयी, गिरी और झमीन में गर्क हो गयी । ह. मखदूम (क.सि.) के आस्ताने के करीब, सुबेदार जाफरखान की कबर के नजदीक काली स्याह पथ्थर की चोकीका निशान अब भी हय ।

उस जती हेमचन्द्राचार्य के तमाम चेले अपने सरों पर खाक डाल कर, अपने राजा कुमारपाल के पास फरियाद करने गये । राजा एक बडा लश्कर लेकर आया और मस्जिद को घेर लीया । सब आदमी और उनके घोडों के पांव, लकडी और पथ्थर के मानिंद, खुश्क हो गये ।

जब हझरत दुबारा इस्तिजाके लीये आए, राजा की तरफ निगाह करके उसको अपने पास बुलाया के केह “ला इलाहा इल लल्लाह, मुहम्म-दुर्रसुलुल्लाह” । उस राजानाने कलमा पढा । दुसरे कुछ लोग जो राजा के साथ थे, जिनकी किस्मत में इस्लाम था, उन्होंने भी कलमा पढा । ओर मुशर्रफ बइस्लाम हुए । दुसरों को कहा जाव, जहां खुदा तुम्हें ले जाए । बाकी सब चले गए । (ये अहवाल कलमी फारसी बयाझ का तरजुमा है ।”^१ (पृ. ८-९)

आ लखाणमां जणाता देखीता विसंवादो जोईए :

१. आचार्यने ४०० शिष्यो हता ज नहि. २. जैन मुनि अधरस्ते आहार भरेली झोळी उघाडे के जुए ज नहि. ३. मस्जिदनी रांगे जैन मुनि कदी ऊभा न रहे. ४. पत्थर के तेवो कोई पदार्थ पडे तो साधु झोळी फेंके नहि; पण

१. पुस्तक उर्दू भाषामां पण गुजराती लिपिमां छे. ते लखाण अहीं नागरीमां ऊतरेल छे.

गुरु पासे लई जई रजू करे - आ मर्यादा छे. ५. आचार्य क्रोधान्ध थाय अने हज़रतने बांधी लाववानो हुकम शिष्योने करे ए वात ज हास्यास्पद छे; आ काँई एवी आफत नहोती के जेने माटे आटलो मोटो उश्केराट लाववो पडे ! अने आचार्य पासे तो राजा हतो ज; तेने कहे ते बनी शके; पण आ तो साधुए कायदो हाथमां लीधानी रजूआत छे, जे केवळ मूर्खतानुं प्रदर्शन ज करे छे. ६. आचार्य रत्नजडित पत्थर-चोकी पर त्यां आवे, पछी ऊडी जाय, आ बेहूदी वात केम मानवी ? ए तो बांधवा माटे आव्या'ता एम पुस्तकनुं कथन छे, तो ते ऊडी शुं काम जाय ? तमाचानी बीकथी ? नर्युं हास्यास्पद ! ७. हज़रते जूता वडे मार्या ने चोकी साथे आचार्य जमीनमां गरक थई गया (पछी पाछा काढ्या के नीकळ्यानी तो वात छे नहि !) तो पछी आचार्यना शेष जीवननी-मृत्युनी-बधी वातो खोटी ज गणवी ? ८. कुमारपालनी पासे कलमा पढाव्या वगेरे वात पोताना मजहबने ऊंचो देखाडवानी बालिश चेष्टाथी विशेष शुं होई शके ? सार ए के, उपरनी रजूआतमांनी एक पण बाबत गळे ऊतरे तेम नथी; अने धर्मना प्रचार माटे कट्टरपंथी तथा झनूनी लोको शुं करी शके छे, केवा प्रचार अने चमत्कार उपजावी शके छे, ते समजवा माटे आ मजेदार दाखलो बनी रहे तेम छे. आगळ जोईए. आ ज चोपडीमां आगळ लख्युं छे :

“इसी मस्जिदे आदीना के करीब, एक जैन मुनी हेमचन्द्राचार्य जतीकी पोशाल और पाठशाला थी । एक रोझका वाकेआ है के, हज़रत मखदूम रे.अ. के कुछ शागिर्द बाहर गये हुए थे, इसी अस्नामे हेमचन्द्राचार्य जती के भी कुछ शागिर्द-चेले बाहर से, झोलियों में मिठाई लेकर पाठशाला तरफ आ रहे थे ।

छोटी मस्जिद-जहां हज़रत का मकाम था - जिसके पिशाबखाने की दिवार पर रखा हुआ ढेला जती के चेले की झोलीमे पवनकी वजह से गिरा । जब जती के चेले मिठाई तकसीम करते थे, ओर ये मिठाई खत्म न होती थी । आखिर जती हेमचन्द्राचार्य ने ये समज लीया के, उस फकीर - ह. मखदूम हिसामुद्दीन रे.अ. की हरकत है । उसने ह. मखदूम रे.अ. को बुलावाया और कहा, ‘अगर कोई करामत-ताकत रखते हो तो बताओ’ । आप रे.अ. ने फरमाया ‘मेरे पास कुछ भी नहीं, तु अपना करतब बता ।’ हेमचन्द्राचार्य

जती, एक काले पत्थर की सिला पर बैठा, और ये कहता हुआ उडा के 'मंय जन्नत के मेवे लाकर बताता हुं' । और नज़रोसे गायब हो गया ।

आप रे.अ.ने अपने पीरो-मुरशदकी पाउकी लकडे की खडाम को इशारा किया, वो खडाम उडी, ओर उस जती को सरमें मारती हुई पत्थर समेत नीचे ले आई । वो जती वहीं झेरे झमीन गारत हो गया ।

(ये बात जैनो के पुस्तकोमें मौजूद है, ओर मेरे वालिदेबुझुर्गवार, बालासिनोर स्टेटमें तेहसीलदार थे जब एक जती थे जो जादुइ विद्या और करतबोका आमिल था, उसने मेरे वालिदे बुझुर्गवार को बताई थी ।)

शायद, हेमचन्द्राचार्य जतीने, नरसंगा वीरको ताबे किया हुआ था, जिसकी ताकातसे वो उडा था । उस नरसंगा वीर को भी आप रे.अ.के मकबरे में दाखिल होने की जगा पर, काले पत्थर के नीचे गारत किया हुआ है ।'' (पृ. १३-१४).

बन्ने प्रसङ्ग वांच्या पछी समजी शकाय तेम छे के एक ज प्रसङ्ग छे, तेने बे रीते कथारूपे व्यक्त करवामां आवेल छे. पहेलामां आचार्य रे.अ. पासे गया छे, तो बीजामां तेमने पोतानी पासे बोलाव्या छे. पहेलामां कुमारपालनी वात छे, बीजामां नरसंगा वीरनी वात छे. लेखक पोते पण घटनाक्रम तथा पात्रो विषे स्पष्ट नथी. मजहबमां चालती दन्तकथा प्रमाणे ते चालतां जणाय छे. आ बीजा लखाणमांनी विसंगतिओ जोईए :

१. मस्जीदनी पासे ज हेमाचार्यनो उपाश्रय होवानुं लेखक जणावे छे. ते वात ज प्रमाणित करे छे के पोताना जुल्मी आक्रमणकाळ दरम्यान, मुस्लिम वर्गे पोशालनी नजीकनी जग्या पर कबजो लई त्यां पोतानां स्थानो बनाव्यां हशे. सम्भव छे के ते स्थान 'हेमखाड' होय. २. मीठाई खतम ज न थवी, पत्थरने चलाववो, ऊडवुं, जूता वडे मारीने नीचे लाववा - आ बधुं ज 'इन्द्रजाल' (मायाजाळ) छे. ते बधुं एक मदारी, जादूगर के नजरबंदीना खेलवाळो पण करी बतावी शके तेम छे. जो आचार्यने उडतां आवडतुं होय, तो जूताने पाछा हज़रत पर मोकलतां, मीठाईनो अन्त आणतां आवडतुं ज होत. आचार्य योगी-योगसाधक जरूर हता; जादूगर नहि. योगसाधनाना प्रतापे अमुक चमत्कारिक लागतां काम ते करी शकता, परन्तु तेमां इन्द्रजाल, जादू, नजरबन्दी

ન હતાં. પોતાની બડાઈ માટે મજહબી માનસે અહીં આચાર્યને, હજરત જેવા જ ચીતરી દીધા છે, જે ઇતિહાસની તથા જૈન પરમ્પરાની દૃષ્ટિએ તદ્દન જૂઠ છે. ૩. આચાર્ય જમીનમાં દટાયાની વાત આમાં પળ છે. મજહબ કે ધર્મના પ્રચાર સાથે જ્યારે કટ્ટર કોમવાદ ભળે છે, ત્યારે માણસને તથ્ય-અતથ્યનો વિવેક નથી રહેતો અને પ્રમાણભાન ચૂકીને ગમે તેવો પ્રલાપ કરી બેસે છે. ૪. ઊપર જણાવ્યું તેમ આચાર્ય યોગી હતા; તેમને નરસંગા વીરની સાધના કરવાની કોઈ જરૂરત ન હતી. તેમણે તેવી સાધના કર્યાનું કોઈ સૂચન કે પ્રમાણ પળ ઇતિહાસમાંથી ક્યાંય મળતું નથી. હા, આ લખાણ પરથી એવું જરૂર કલ્પી શકાય કે હજરતે તે નરસંગા વીરને સાધીને બાંધ્યો હોય, અને તેના માધ્યમથી ચમત્કારિક પરચા પૂરતા હોય.

૫. અને છેલ્લે એક મહત્ત્વની વાત : હજરત મખદૂમશાહ હિજરી સન ૬૩૪ માં જન્મ્યા હતા, અને હિ. ૭૩૬ માં મરણ પામ્યા હતા, તેવી હકીકત આ પુસ્તકના પહેલા પાને નોંધાઈ છે. જો કે ‘શમીમ’ શેખ ‘પાટણના મુસ્લિમ શાસન સમયના સન્તો, સ્મારકો અને સંસ્કૃતિ’ નામે લેખમાં હિ. સન્ ૬૩૯ એટલે ઈ.સ. ૧૨૪૧ માં મખદૂમ શાહનો જન્મ થયાનું નોંધે છે. (Glorious History and Culture of Anhilwad Patan - ગ્રન્થ, પાટણ, ઈ. ૨૦૦૯, પૃ. ૬૪૫).

આ પ્રમાણે ઈ.સ. ૧૨૪૧ એટલે વિ.સં. ૧૨૯૭ થાય. હેમચન્દ્રાચાર્યના સ્વર્ગગમનનું વર્ષ વિ.સં. ૧૨૨૯ છે. હસરત મખદૂમ શાહનો જન્મ જ ૧૨૯૭ માં થયો છે. તો તે બન્ને પાટણમાં એકસાથે હોય અને મળે એ વાત જ કેટલી મિથ્યા ઠરે છે ! તો જે લોકો કદાપિ મળ્યા જ ન હોય તેમને વિષે પળ આવી કથાઓ ઉપજાવી કાઢવી, તેને ધર્મઝૂનની માનસ ન કહેવાય તો શું કહી શકાય ?

મૂળ વાત ‘હેમખાડ’ની છે, જે આજે મુસ્લિમોના તાબામાં છે, અને તેને એક પવિત્ર સાધનાભૂમિલેખે પાછી હસ્તગત કરીને તેને વિકસાવવાની અપીલ તથા આગ્રહ મકરન્દ દવે જેવા ઉચ્ચ કક્ષાના સાધક-કવિ કરે ત્યારે આ વિભૂતિ તથા તેમની ભૂમિનો મહિમા કેવો હશે તેનો અન્દાજ બાંધી શકાય છે. મેં જ્યારે કહ્યું કે, એ તો મુસ્લિમોના કબજામાં છે, ને પાછી માગવા જતાં કોમવાદી યાતનાઓ ઊભી થશે, એ કરતાં હવે જેમ છે તેમ ભલે ચાલવા દઈએ. ત્યારે તેમણે ખાસ ભારપૂર્વક પુનઃ કહ્યું કે “મુનિ ! એવું ન વિચારો, પળ કાંઈક કરો જ.”

તો હેમાચાર્યની પાવન ભૂમિ ‘હેમખાડ’ની આ છે કથા. આ લખવા પાછળ કોઈની યે લાગણી દૂભવવાનો આશય નથી, પરંતુ આ પરિસ્થિતિ થકી અમારી - જૈનોની ધર્મલાગણી યૂબ જ દૂભાય છે તે ચોક્કસ છે, અને તેને વાચા આપવા માટેજ આટલું સન્તુલિત-સંયમિત શબ્દોમાં અહીં નોંધ્યું છે.

હેમ-પ્રતિમાલેખો

હેમચન્દ્રાચાર્યના હસ્તે પ્રતિષ્ઠાઓ તો થઈ જ હશે. તેની તવારીખ ઓછી જ મળે છે. સં. ૧૨૨૮ની પ્રતિષ્ઠાના ઉલ્લેખ જરૂર મળે છે, પરંતુ મુહૂર્તફેરના કારણે બહુ થોડા જ વચ્ચતમાં તે મન્દિરો અને મૂર્તિઓનો નાશ થયાની જાણકારી પણ ઇતિહાસ આપે છે. ફલતઃ તેમણે પ્રતિષ્ઠા કરી હોય તેવી પ્રતિમા અને તે પરના લેખો જવલ્લે જ મળે છે. જે મળે છે, તે પણ હેમચન્દ્રાચાર્યના જ સમ્બન્ધિત હોય તે વિષે દ્વિધા પ્રવર્તે છે. કારણ કે - હેમચન્દ્રાચાર્યના સમયમાં તેમના સમાન નામવાળા અન્ય પણ બે આચાર્ય હતા. એક, મલધારી શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ. તેમનો સ્વર્ગવાસ પણ પાટણમાં જ થયો છે. બે, વડગચ્છના શ્રીવિજયસિંહસૂરિના શિષ્ય અને શ્રીસોમપ્રભસૂરિના ગુરુભાઈ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ. એટલે જે તે પ્રતિમા પરનું નામ કયા હેમચન્દ્રસૂરિનું છે તે નક્કી થવું કઠિન છે.

બીજી વાત, ‘જૈન પરમ્પરાનો ઇતિહાસ’ ગ્રન્થમાં (ભાગ ૨, પૃ. ૩૫૩, ઈ. ૨૦૦૧) ત્રિપુટી મહારાજે નોંધ્યું છે કે - “આ જ રીતે (જિનદત્તસૂરિના બનાવટી લેખોની રીતે), કોઈ યતિએ ક.સ. હેમચન્દ્રસૂરિના નામના બનાવટી પ્રતિમાલેખો કોતરાવ્યા છે. અમે આવા પ્રતિમા લેખો અજારીમાં જોયા હતા અને ત્યાંના શ્રી સંઘને સાફ જણાવ્યું હતું કે આ લેખો બનાવટી છે.”

અત્યારે બે પ્રતિમાલેખો મારી સમક્ષ છે. એક લેખ, વિખ્યાત તીર્થોના ઇતિહાસકાર મુનિ શ્રીજયન્તવિજયજીના અપ્રગટ સાહિત્યમાં સચવાયેલો આ પ્રમાણે છે :

(૧) “સં. ૧૨૨૦ જ્યેષ્ઠ શુદિ ૫ ર.... શ્રેયસે શ્રીશાલકેન શ્રીપાર્શ્વપ્રતિમા કારિતા પ્રભુશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિભિઃ ॥”

આમાં ‘પ્રતિષ્ઠાતા’ શબ્દ નથી, ગામ કે સ્થળનું નામ પણ નથી, તે મુદ્દા ધ્યાનાર્હ છે. આ લેખ, વર્ષો પૂર્વે, જયન્તવિજયજીએ થરાદના મહાવીરસ્વામી - જિનાલયમાં વિદ્યમાન પાર્શ્વનાથની એકલબિમ્બાત્મક પ્રતિમા પરથી ઉતાર્યો છે, તેમ

તેમની નોંધ બોલે છે. આ લેખની નકલ મુનિશ્રી સુયશચન્દ્રવિજયજી તરફથી પ્રાપ્ત થઈ છે.

(૨) “સંવત્ ૧૨૨૩ વર્ષે માઘ વદી ૮ વીરાસુતેન દેપલાકેન ભ્રાતૃય.... માડુકસ્ય શ્રેયસે ચતુર્વિંશતિપટ્ટઃ કારિતઃ પ્રતિષ્ઠિતશ્ચ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિભિઃ ॥”^૧

આમાં પળ સ્થળનામ નથી, તે જોઈ શકાય છે.

આ લેખો “હેમચન્દ્રાચાર્ય” સાથે જોડાયેલા હોય એવું માનવાનું મન ઇટલા માટે નથી વધતું કે આચાર્ય પાટળ છોડીને થરાદની દિશામાં - ઝાસ કરીને ૧૨૨૦ ના ગાઝામાં - ગયા હોય તેનાં કોઈ પ્રમાણ મઝતાં નથી. બલ્કે તે સમય તેમના જીવનનાં મહાન્ કાર્યો માટેનો શ્રેષ્ઠ સમય હોઈને તેમણે પાટળ છોડ્યું હોય એ બનવાજોગ નથી લાગતું. બીજું, એમના જેવા આચાર્ય પ્રતિષ્ઠા કરાવે ને પ્રતિમા પર ગામનું કે ભગવાનનું નામ પળ ન લઝાવે, અને પોતાને માટે ‘પ્રભુ’ એવું વિશેષણ લઝાવે, પોતાનો પરિચય આપતું ગઝ્ઝનામ ઇત્યાદિ ન લઝાવે - આ બધું કોઈ રીતે ગઝે ઋતરતું નથી. ત્રિપુટી મહારાજની વાત વધુ વજનદાર લાગે છે. વસ્તુતઃ આચાર્યે પ્રેરેલાં કે તેમના દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત દેરાસરોનો તથા બિમ્બોનો વિનાશ જ કરવામાં આવેલો હોઈ તેમના દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત બિમ્બો મઝવાં બહુ મુશ્કેલ છે. આટલી નોંધ ઝકવાનો આશય ઇટલોજ કે હેમચન્દ્રસૂરિના નામોલ્લેઝ ધરાવતી વસ્તુ મઝી આવે તો હરઝાઈ જઈને તેનો સમ્બન્ધ કલિકાલસર્વઝ સાથે જોડવાની ઝતાવઝ કરવા જેવું નથી.

૧. ઈ. ૧૧૧૭માં પ્રકાશિત ‘અનુસન્ધાન-૮’માં પૃ. ૮૧ પર આપેલ ‘ટૂંક નોંધ’માં આ પ્રતિમાલેઝ આપેલ છે. તેની સાથેની નોંધમાં આ પ્રતિમાને હેમચન્દ્રાચાર્ય દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત ગળાવેલ છે. તે નોંધમાં “૧૨૨૩માં હેમચન્દ્રસૂરિ ઇક જ હતા, બીજા નહિ, તે ઇતિહાસથી સિદ્ધ છે.” - એવું પળ લઝેલ છે.

આજે લાગે છે કે એ વિધાનો અધકઝરાં જ હતાં. યોગ્ય જાળકારીનો અભાવ - એ જ આનું નિદાન ગળાય.

મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ હેમચન્દ્રાચાર્યના પૂર્વસમકાલીન હતા, અને સિદ્ધરાજના રાજ્યકાઝ દરમ્યાન જ કાઝધર્મ પામ્યા હતા, ઇટલે ૧૨૨૩ માં તેઓ હોય તે અસમ્ભવિત છે. અન્ય હેમચન્દ્રસૂરિ તે વઝતે આચાર્ય હતા કે કેમ તે જાળવાનું કોઈ સાધન નથી.

આમ છતાં, આ પ્રતિમાલેઝ ક.સ. હેમાચાર્યનો નિર્દેશ કરે છે તે વાત માનવાનું મન થાય તેમ નથી. કારણમાં ત્રિપુટી મહારાજે નોંધ્યું છે તેમ આવા લેખો બનાવટી પળ લઝાતા હતા; તો આ લેઝ પળ તેવો હોય તો ? અસ્તુ.

(३)

हेमश्रीः हेमचन्द्राचार्यनी बहेन

हेमचन्द्राचार्यनी माताए, तेमनी आचार्यपदवीना प्रसङ्गे दीक्षा लीधी हती, अने आशरे ४५ वर्ष दीक्षा पाळीने सं. १२११ मां देहत्याग कर्यो हतो, तेवो इतिहास उपलब्ध छे. पण हेमचन्द्राचार्यने अन्य कोई भाई के बहेन होवा विषे कोई ज नोंध मळती नथी. परन्तु 'खरतरगच्छ पट्टावली'मां एक नोंध एवी मळे छे, जे हेमाचार्यने एक बहेन होवानुं अने ते दीक्षित-साध्वी होवानुं निर्देशे छे.

आ नोंध, जोके, आचार्य प्रत्येनी अरुचिप्रेरित नोंध छे. अन्य गच्छेनुं कट्टरपणे सतत खण्डन करवामां सैकाओथी राच्या करता खरतरगच्छनी तीखी नजरमांथी हेमाचार्य बची जाय ए नितान्त अशक्य छे. आ रही ए नोंध :-

“ततः शङ्कितो मनसि हेमाचार्यो न छोटयति । तदा हेमाचार्यभगिनी हेमश्रीमहत्तराऽस्ति । तयोक्तं - छोटयन्तु । तैरुक्तं - इदं लिखितमस्ति ‘यः छोटयिष्यति तस्य जिनदत्तसूरीणामाज्ञाऽस्ति’ तेन बिभेमि । महत्तरयोक्तं - को जिनदत्तः ? न कोऽपि भवदीयसमो गच्छाधिपः । अहं छोटयामि । कुमारपालेन दत्तम् । तथा छोटितमात्रे तत्कालं नेत्रद्वयं पतितम् । अन्धा जाता । पुस्तकं भाण्डागारे मुक्तं । रात्रौ वह्निर्लग्नः । सर्वं पुस्तकं प्रज्वलितम् । तत् पुस्तकमाकाशमार्गेण बौद्धानां समीपे गतम्” । (सं. १६९० सुधीनी सत्तरमी सदीनी खरतरगच्छ पट्टावली । थोडा फेरफार साथे महो. क्षमाकल्याणनी खरतरगच्छ पट्टावली ।). (जैन परम्परानो इतिहास-२, पृ. ३५२, इ. २००१)

सन्दर्भ एवो समजाय छे के आ. जिनेश्वरसूरिए के खरतरगच्छना कोईए कोई पोथी आपी/मोकली हशे. ए खोले तेने हानि-एम कहुं हशे. आचार्यना सामर्थ्यनी परीक्षा लेवानी मुराद हशे. आचार्य डर्या. तो तेमनी बहेने खोली. तरत ते अन्ध थई गई. वधुमां ग्रन्थागार बळी गयो अने पेली पोथी बौद्धो पासे चाली गई.

आ नोंधमां मोटी विचित्रता ए छे के जैनाचार्य थईने जैन ग्रन्थभण्डारने खाक करी मूकवामां निमित्त बने छे; अने पेली पोथी पाछी पोताना हस्तक

લેવાને બદલે બૌદ્ધો પાસે મોકલી દેવામાં આવે છે ! મોં-માથાં વગરની આ વાત વિચારકના ગળે શી રીતે ઊતરે ? હવે ઉપરોક્ત નોંધ ઉપર ત્રિપુટી મહારાજે લખેલી નોંધ જોઈએ :

“‘ઋતરગચ્છની ગદ્ય પટ્ટાવલીઓમાં આ. જિનદત્ત અને આ. જિનેશ્વર-બીજાને ઊંચા બતાવવા માટે અને કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિ તેમજ ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલને નીચા બતાવવા માટે આવી વાતો જોડી કાઢવામાં આવી છે. પરન્તુ આ. જિનેશ્વર બીજાનો સમય વિ.સં. ૧૨૭૮ થી ૧૩૩૧ છે. જ્યારે હેમચન્દ્રસૂરિ અને ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલનો સમય ૧૧૯૯ થી ૧૨૨૯ છે. **સાધ્વી હેમશ્રીનું નામ પણ કલ્પિત છે.** આથી નક્કી છે કે પટ્ટાવલીકારોએ ઘણી ઘટનાઓ ગચ્છરાગથી ઊભી કરી છે.” (જૈન પરમ્પરાનો ઇતિહાસ-૨, પૃ. ૩૫૨)

‘હેમખાડ’ વિષે ઊપર લખેલ વાતો અને આ વાત - બન્ને વચ્ચે કટૃરતા અને પક્ષ/મતના રાગને લીધે કેટલું બધું સામ્ય જણાઈ આવે છે !

(૪)

ગિરનારયાત્રા અને દશારમળ્ડપ

આપણે ત્યાં પ્રાચીન પ્રબન્ધો દ્વારા એક વાત પ્રચલિત છે કે હેમચન્દ્રાચાર્ય અને કુમારપાલ રાજા ગિરનાર તીર્થે ગયા, ત્યારે તેઓ બન્ને જણા પહાડ ઊપર ચડ્યા નહિ. એટલા માટે કે બે મહાપુરુષો એક સાથે ઊપર ચડે તો પહાડ હાલમડોલમ થાય, ભૂકમ્પ થાય; એટલે બે જણા સાથે ન ચડી શકે. પ્રસિદ્ધ પુરુષની મહત્તા અને માહાત્મ્ય વધારવા માટે કેવી અતિઝક્તિ થતી હોય છે તેનો આ ઉત્તમ નમૂનો છે. આ પ્રસંગે ધ્રુવે આ પ્રમાણે છે :

“રાજા કુમારપાલ, ચતુરંગ સૈન્ય અને ચતુર્વિધ સંઘ સાથે, ગુરુ હેમચન્દ્રની નિશ્રામાં તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા. થોડા જ વખતમાં રૈવતપર્વતની નીચે ગિરિનગર (ગિરનાર) પાસે આવીને તેણે પડાવ નાખ્યો. ત્યાં રાજાએ ભુવનના અલંકારણસરીખો ‘દશારમળ્ડપ’ દીઠો, તેમજ અખાડાવાળો ઝગ્રસેનરાજાનો મહેલ પણ જોયો. તે ચકિત થયો, અને ગુરુને પૂછ્યું કે આ બધું શું હશે ? જવાબમાં આચાર્યે જણાવ્યું કે દ્વારાવતી-દ્વારિકામાં સમુદ્રવિજય આદિ દશ દશારો વસતા હતા. તેમાં દશમા દશારનું નામ વસુદેવ હતું, તેના પુત્ર તે કૃષ્ણવાસુદેવ. વળી,

સમુદ્રવિજયના પુત્ર અરિષ્ટનેમિ હતા, અને તેમના વિવાહ માટે, ગિરિનગરમાં આ મહેલના સ્વામી ડગ્રસેનરાજાની પુત્રી રાજીમતી પસંદ કરવામાં આવી હતી. તે દશારોનો આ મળડપ છે, અને ડગ્રસેનનું આ ભવન છે.”

રાજાએ પૂછ્યું : “તો આ દેખાય છે તે મળડપ વગેરે ત્યાર વચ્ચેનું જ હજીયે છે ?” ગુરુએ કહ્યું : “ના, આ તે વચ્ચેનું નથી, પણ થોડા સમય પૂર્વેનું છે. આર્ય નાગહસ્તીસૂરિના શિષ્ય પાદલિસસૂરિ થયા, તેમનો શિષ્યતુલ્ય નાગાર્જુન નામે હતો, તેણે નેમિનાથ પ્રત્યેના અનુરાગથી આ બધું નેમિચરિત સરજ્યું છે, તે આ છે.”

આ સાંભળતાં રાજાને વિશેષ ડલ્લાસ થયો અને તે ગિરનાર પર્વત પર ચડવા ડત્સુક થતાં હેમચન્દ્રાચાર્યે તેને કહ્યું :

નરવર ! વિસમા પજ્જા અઓ તુમં ચિટ્ઠ ચડડ સેસજણો ।

લહહિસિ પુનં સંબો વ્વ ભાવઓ ઇહ ઠિઓ વિ તુમં ॥

રાજન્ ! પાજ (પગથિયાં) વિષમ છે ંટલે તમે ચડવાનું ન રાખો. બધાં ભલે ચડતાં. તમે અહીંથી ભાવના ભાવજો, પુણ્ય થશે.

આથી ગુરુની સલાહ અનુસાર રાજા ન ચડ્યા; ગુરુ તો ચડ્યા જ હતા.

આ આખી વાત, હેમાચાર્યના સમકાલીન શ્રીસોમપ્રભાચાર્યે, આંખે ડીઠા હેવાલની જેમ, ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’માં આલેખી છે.

આમાંથી ફલિત થતા કેટલાક મુદ્દા પુરાતાત્વિક દૃષ્ટિએ ઘણા મહત્વના છે. જેમકે-

(૧) ડગ્રસેનનું રહેઠાણ ગિરિનગર (ગિરનાર)માં (નીચે) હતું. પ્રસિદ્ધ કથાનુસાર દ્વારિકાથી જાન લઈને કૃષ્ણ તથા નેમિકુમાર ડગ્રસેનને ત્યાં આવેલા. તો તેનો અર્થ કે જાન ગિરિનગર આવી હોય, અને દ્વારિકા તેનાથી, આજે છે તેટલી દૂર નહિ હોય. થોડા સમય અગાઉ સેટેલાઈટ-ફોટો દ્વારા મલ્લેલી જાણકારી વૃત્તપત્રોમાં વાંચવા મલ્લેલી, તે મુજબ વંથલી અને તેની નજીકનો પ્રદેશ દ્વારકાપ્રદેશ હતો. આ ચ્ચરું હોય તો ડપરની વાતનો મેલ મલ્લે ચ્ચરો.

(૨) આજે જે બૌદ્ધ ગુફામળડપો તરીકે ચ્ચ્યાત છે, તે જ સમ્ભવતઃ વ્યારેક દશામળડપ તરીકે પ્રચ્ચ્યાત હશે ંવું અનુમાન થાય છે. અથવા તો તે મળડપ વગેરે નષ્ટ પણ થયા હોય.

(૩) કુમારપાલ ને ગુરુ સાથે ચડે તો ગિરનાર ડોલી ઊઠે તેવી કથા માત્ર કલ્પનાકથા જ હોવાનું નક્કી થાય છે.

ઉપરોક્ત આશ્વો પ્રસન્ન ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’ ગ્રન્થમાં ઉપલબ્ધ છે, અને તેને આધારે જ અત્રે નોંધેલ છે. આ ગ્રન્થ આચાર્યના જીવન માટે સહુથી વધુ પ્રમાણિક અને અધિકૃત સાધન ગણાય છે.

(૫)

હેમચન્દ્રાચાર્ય અને ક. મા. મુનશી

આ સંસારમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય જેવી પળ એક ચીજ વિદ્યમાન છે. લાખો-કરોડો સાધકોમાં કોઈ એકાદ-બે વ્યક્તિને જ આ ચીજ સાંપડતી હોય છે. નિઃશ્ચય વિકાર ન સંભવે, અને સાવ સહજ-આયાસવિહીન નિર્વિકાર સ્થિતિ જેનામાં જન્મજાત હોય, તેવી વ્યક્તિ જ આ ચીજ પામવાને ભાગ્યશાળી બને છે. આમાં પ્રાક્તન પુણ્ય અને સંસ્કાર, કુલની ધર્મદાની, યોગ્ય ગુરુ દ્વારા સમુચિત ઘડતર, સહજ સત્ત્વશીલતા, પોતાની ઉમ્મરની ઊર્જાને સદ્ગુરુના માર્ગદર્શનપૂર્વક ઊર્ધ્વગામી બનાવવા માટેની જાગૃતિ અને પુરુષાર્થ - આ બધાં વાનાં મળે તો કોઈ વ્યક્તિમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પ્રગટે, અને એ ચીજ એ વ્યક્તિને વ્યક્તિ મિટાવી વિભૂતિ તરીકે પ્રસ્થાપી આપે. બાળભટ્ટે ભલે લખ્યું હોય કે “કિમસ્તિ કશ્ચિદસાવિયતિ લોકે યસ્ય નિર્વિકારં યૌવનમતિક્રાન્તમ્ ?” અર્થાત્, જગતમાં વિકારવિહોણો જણ હજી પેદા નથી થયો. પરન્તુ હેમાચાર્ય જેવી વિભૂતિને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી, એમ એમના જીવનને સમગ્રતાથી જાણ્યા પછી, અન્ધ ભક્તિ વિના અને અનૈતિહાસિક બન્યા વિના જરૂર કહી શકાય. અલબત્ત, સ્વચ્છન્દ વિચાર અને અભિપ્રાય ધરાવનાર કલ્પનાસેવી માણસ તો ગમે તેને માટે ગમે તે લખી શકે - બોલી શકે. મોટા ભાગે તો તેવી કલ્પનામાં તે કલ્પના કરનાર આંતરિક ચારિત્ર્યનું તથા વલણોનું પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે.

વાત આપણા પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર કનૈયાલાલ મુનશીની કરવી છે. તેમણે સોલંકીયુગને વર્ણવતી નવલકથાઓ લખી, તેમાં કાક અને મંજરી નામે બે પાત્ર કાલ્પનિક નીપજાવ્યાં છે. તેમાં કાક આગળ મુંજાલ, ઉદયન વગેરે તમામ રાજપુરુષોને જાણ્યા પડતા આલેખ્યા છે; કાકને ‘સમુદ્રમિવ દુર્ઘર્ષ અને

કાલાગ્નિમિવ દુઃસહ' વર્ણવ્યો છે. તો મંજરીને અત્યન્ત તેજસ્વિની, પવિત્ર અને ભલભલાને આકર્ષે તેવી છતાં સહુનાં ગર્વ ગાઢી નાખનારી વર્ણવી છે.

સામાન્ય રીતે આ કથાશ્રેણિમાં જૈનોને ઠારી પાડવાની એક પળ તક મુનશીએ છોડી નથી. પરન્તુ હેમચન્દ્રાચાર્યને મંજરીના સૌન્દર્ય પ્રત્યે આકર્ષાતા, વિહ્વલ બનતા અને અનુચિત પ્રાર્થના કરતા કલ્પીને તો તેમની કલ્પનાશક્તિએ સ્વચ્છન્દતાનાં શિખર સર કર્યાં છે. જૈનદ્વેષ અને આત્મરતિ આ પ્રસંગમાં તેની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. સુજ્ઞ વાચકને કાક-મંજરીમાં મુનશી-દમ્પતીની કાલ્પનિક છબી અવશ્ય અનુભવાય.

આનો વિરોધ પળ ઘણો થયેલો - થતો રહ્યો છે. મુનશી પીઠ રાજપુરુષ-મુત્સદ્દી હોઈ તેમણે તે વિરોધને ગાંઠ્યો નથી, એ તેમની દૃઢતા કાબિલેદાદ છે. સાહિત્યકારની અભિવ્યક્તિની સ્વતન્ત્રતાનો સિદ્ધાન્ત તેમને બચાવે પળ છે, બઠ પળ પૂરું પાડે છે.

વિચિત્રતા એ છે કે આ વિરોધને 'સામ્પ્રદાયિક માનસને લાગેલો ધક્કો' ગણાવવામાં આવેલો. એમ પળ કહેવાયું કે 'હેમચન્દ્રાચાર્યને મહાન સિદ્ધ કરવા હોય તો એમના જીવનમાં એક મંજરી આળવી જ જોઈએ. અર્થાત્ આચાર્યને ચારિત્ર્યનું પગથિયું ચૂકવા માટે તત્પર બતાવ્યા તે પળ તેમની મહાનતા સિદ્ધ કરવાને જ ! કેવી વાહિયાત દલીલ !

થોડા દહાડા અગાઉ જ ડૉ. મધુસૂદન ઢાંકી સાથે વાત ચાલી ત્યારે તેમણે કહેલું કે હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રતિભાનું ખળડન કરવામાં મુનશીએ પૂરા જૈનદ્વેષનું પ્રદર્શન કર્યું છે. એ ભયંકર જૈન-દ્વેષી હતા, શઙ્કા નથી.

આ સન્દર્ભમાં આ પ્રકરણના પ્રારમ્ભે લખેલ બાબત વિચારવા યોગ્ય છે.

(૬)

હેમાચાર્યનું આકાશગમન

પ્રબન્ધોમાં ક્યારેક થયેલી અતિશયોક્તિઓએ આચાર્યનો મહિમા વધાર્યો છે કે ઓછો કર્યો ? તે એક સવાલ છે. હ. મખદૂમ શાહ વાઙ્ય પ્રસંગમાં આચાર્યને ડડતા દેખાડવામાં આવ્યા છે. તેનો અર્થ એ કે આચાર્ય પાસે તેવી શક્તિ હોવાનું જૈન પ્રબન્ધોમાં ક્યાંક વર્ણવાયું હશે. તપાસ કરતાં એ વાત જડે

છે. “ભૃગુકચ્છમાં આમ્રભટે મુનિસુવ્રતજિનાલયનો ઉદ્ધાર કર્યો, તેની પ્રતિષ્ઠા માટે હેમચન્દ્રાચાર્ય તથા કુમારપાલ પધારેલા. હવે પ્રતિષ્ઠા પછી તેઓ પાછા **સ્વસ્થાને** જાય છે. ત્યાર પછી આમ્રભટ જિનાલયની છત પર સાયં વેળાએ નૃત્ય કરે છે, તે જોઈને તે સમયે ત્યાંથી પસાર થતી જોગણીઓ તેને વઢગી. તે બેભાન થઈ ગયો. તેને સાજો કેમ કરવો ? આ વૃત્તાન્તની ખબર આચાર્યને પડતાં જ તેઓ ગગનમાર્ગે ઊડીને ત્યાં આવ્યા, અને ઉપદ્રવનું નિવારણ કર્યું.” (પ્રબન્ધચિન્તામણિ પૃ. ૮૭-૮૮, સિંધી; તથા હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય સર્ગ ૪, પૃ. ૧૭૫)

આ વર્ણન પ્રમાણે ‘સ્વસ્થાને’નો અર્થ ‘પાટણ’ ગયા એવો થાય. તો જ ગગનમાર્ગે આવવું સંભવે.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય કે ભૃગુકચ્છથી પાટણ પહોંચતા ઘણા દિવસ લાગે જ. આમ્રભટના નૃત્ય-આનન્દનો પ્રસન્ન ખરેખર તો પ્રતિષ્ઠા-દિને જ સાંજે બનેલો હોવો જોઈએ. તેમાં જ ઔચિત્ય પળે છે. જો તે જ દહાડે તે ઘટના બની હોય તો આચાર્ય ગામમાં જ હોય, તો તેમણે ગગનમાર્ગે આવવાનું રહે ? પછી ‘સ્વસ્થાને’ નો અર્થ ‘ઉપાશ્રયે’ એવો જ થાય.

બીજું, ધારો કે આચાર્ય પાટણ પહોંચ્યા પછી આ ઉપદ્રવ ઉદ્ભવ્યો. પણ તો તેના સમાચાર ભૃગુકચ્છથી પાટણ પહોંચતા ૩-૪ દિવસ તો લાગે ને ? કદાચ વધુ દિવસો પણ લાગ્યા હોય. તો શું તેટલો વચ્ચે તે નિશ્ચેષ્ટ જ પડી રહ્યા હશે ? બહુ ગોટાળો થાય છે. ગળે ઊતરે નહિ.

વઢી, આચાર્યમાં યૌગિક શક્તિઓ હોય તે સ્વીકારવા છતાં આકાશગમનવિદ્યા હોય તેવું, અને આવા પ્રયોજન માટે તેનો ઉપયોગ કરે તેવું પણ, માનવામાં આવતું નથી. આટલી શક્તિ હોય તે વ્યક્તિ તો સ્વસ્થાને રહ્યા રહ્યા જ ઉપદ્રવનું નિવારણ કરી શકે !

આ ગોટાળાનું નિરાકરણ એક જ રીતે સમ્ભવે : આચાર્ય ભૃગુકચ્છમાં જ હોય; અને પ્રતિષ્ઠાના દિને જ સાંજે આમ્રભટ આનન્દાતિરેકમાં તૃપ્ત કરી રહ્યા હોય, અને તે વેળા પસાર થતી જોગણીઓ દ્વારા તેને ઉપદ્રવ થયો હોય. તેની ખબર પડતાં જ આચાર્ય ત્યાં ગયા હોય, અને તેમણે તે ઉપદ્રવનું સ્વસામર્થ્યબળે નિવારણ કર્યું હોય.

આટલું અનુમાન કર્યા પછી ‘પ્રભાવકચરિત’ જોવાનું બન્યું, તો તેમાં

आ धारणाने ज समर्थन आपे तेवुं ज प्रतिपादन जोवा मळ्युं. ते ग्रन्थमां आवता 'हेमचन्द्रसूरचरित' (पृ. २०७, २०८, श्लोक २७५-७६२)मां आ बनावनुं विस्तृत वर्णन मळे छे, तेमां ७३९मा श्लोकमां **“आययौ पादचारेण” “पगे चालतां तेओ आव्या”** – आ वाक्य द्वारा गगनयात्रानी, पाटण ग्यानी बधी वातो कल्पनाजन्य अत्युक्ति होवानुं पुरवार थाय छे, अने उक्त अनुमान लगभग यथार्थ ठरे छे.

‘प्रभावकचरित’ प्रमाणे समग्र घटनाक्रम आम छे : –

“आम्बडे – आम्रभटे भृगुकच्छमां सुव्रतजिननुं पुराणुं काष्ठमय चैत्य साव जर्जरित थयेलुं जोयुं, अने तेनो जीर्णोद्धार करवानुं नक्की कर्युं. तेणे प्रभुजीने स्वस्थाने जेमना तेम राखीने पुराणो प्रासाद ऊतरावी लीधो अने नवा चैत्यनो पायो खोदाव्यो. ते दरम्यान ज छळ शोधीने जोगणीओ आम्बडने वळगी पडी. तेने लीधे तेना अंगे अंगे पीडा थवा लागी, भूख-तरस न रही, अने शरीर क्षीण थवा लाग्युं. तेथी मातानुं नाम पद्मावती हतुं. तेणे पद्मावतीदेवीनी आराधना करतां देवीए स्वप्नमां कहुं के अहीं योगणीओनी महापीठ छे. ते आने लागी छे. आमांथी आने मात्र हेमचन्द्राचार्य ज उगारी शके; बीजुं कोई नहि.

प्रभाते गुरु पासे निवेदन कर्युं. तत्क्षण गुरु पोताना यशश्चन्द्र नामक शिष्यने लईने आम्बड पासे आव्या. यशश्चन्द्र गणितविद्यामां निष्णात हाता. तेमणे मन्त्रीनी चेष्टा परथी गणित काढ्युं. अने तेनी माताने गुप्त सूचना आपी के- एक उत्तम, चपल अने विश्वासु माणसने अमारी पासे आजे राते मोकलजो. नगरना द्वारपालोने रात्रे द्वार खोली आपवानी सूचना अपावी. रात्रे आचार्य, यशश्चन्द्र अने पेलो माणस, गोपुर-दरवाजेथी बहार आव्या, ने सैन्धवी देवीना मन्दिरे गया. मार्गमां मन्दिरना द्वार सुधीमां विविध चरितर – प्राणीओना रूपमां – पेदा थयां, तो ते दरेकने रांधेल सुगन्धी बलि-बाकळ्यां आपी, तुष्ट करी दूर कराव्यां. पछी देवी पासे जईने यशश्चन्द्र गणिए कहुं : **“हेमचन्द्राचार्य गुरु पगे चालीने तारा आंगणे आव्या छे. जालन्धरपीठ वगेरे पीठो द्वारा पण ते मान्य – पूजित छे. तेमनुं स्वागत – पूजन करवानुं तारा माटे उचित छे, तारा हितमां पण छे.”**

आ सांभळतां ज देवी प्रगट थईने हाथ जोडती आचार्य समक्ष आवीने

ऊभी रही. तेने जोतां ज आचार्ये सूचव्युं के 'तारा परिवारे कबजे लीधेला आम्बडने तो जोगणीओए वहेंची लीधो होइ कांई थई नहि शके.' त्यारे यशश्चन्द्र गणीए देवीने समजावी के 'तो हवे तुं तारा स्थानके बेसी जो ! हजी आचार्यदेवने मान आप अने आ कार्य कर; तो तेमनुं मान रहे ने तारुं स्थान रहे.' आ सांभळतां ज भयभीत देवीए जोगणीओने आदेश कयों ने आम्बडने छोडावी देधो. आम्बड स्वस्थ थयो. बीजी सवारे आचार्यनी सूचनाथी आम्बडे सैन्धवीमाताने साहस्रिक (हजार रुपियानो) भोग धराव्यो. ते पछी तेणे चैत्यनो जीर्णोद्धार कराव्यो."

प्र.च. नुं आ वर्णन वधु वास्तविक छे, अने प्र.चिं. गत वर्णन अत्युक्तिसभर छे, ते आ बधुं वांच्या पछी स्पष्ट थाय छे. सारांश के आचार्य आकाशगमन-शक्ति धरावता हता, ए प्रकारनी वार्ताओ तेमनुं माहात्म्य वधारवा माटे उपजाववामां आवेली कथामात्र छे, जे कथाओ खुद आचार्य पण मंजूर न राखे.

तो, हेमचन्द्राचार्य विषे तेमना समयथी लईने आज सुधीमां फेलाती रहेली केटलीक महत्त्वनी गेरसमजणो के अनुचित वातो आ लेखमां नोंधी, तेनी तथ्यता परत्वे पण ऊहापोह कयों. एक वात स्पष्ट छे के तेजस्वीनो ज तेजोद्वेष थतो होय छे. द्वेष करीने पण तेमणे आचार्यनी तेजस्वितानो आडकतरो स्वीकार ज कयों छे एम कही शकाय.

आचार्यना तेजने नमन !